

Εισαγωγή

Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981 και η μετά 20 χρόνια υιοθέτηση του ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος κατατάσσουν τη χώρα μας όχι απλώς στην κατηγορία των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, αλλά και στον πυρήνα των περισσότερο διεθνοποιημένων χωρών αυτής της κατηγορίας.

Σε αντίθεση με ό,τι ορισμένες φορές υποστηρίζεται, η ελληνική οικονομία ανέκαθεν (δηλαδή από τη συγκρότηση ήδη του πρώτου νεοελληνικού κράτους) υπήρξε μια οικονομία «ευρωπαϊκή», δηλαδή μια οικονομία στην οποία κυριαρχούσαν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και συνεπώς ήσαν παρούσες οι προϋποθέσεις της ανάπτυξης και της διεθνοποίησης. Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει σαφές ότι η ελληνική οικονομία καθ' όλο τον 20ό αιώνα παρακολουθούσε την πορεία των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών οικονομιών.

Εντούτοις, η οικονομική εξέλιξη της χώρας κατά τον 20ό αιώνα δεν είναι «γραμμική», αλλά γνωρίζει καμπές, διακυμάνσεις και ανακατατάξεις, που συνδέονται με τα μεγάλα –εσωτερικά και διεθνή– πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά συμβάντα της περιόδου: Την επανάσταση στο Γουδί (1909) και την «ανορθωτική»-μεταρρυθμιστική κίνηση που ακολούθησε, τους πολέμους της δεκαετίας 1912-1922 και την αλλαγή των συνόρων του ελληνικού κράτους, τη Μικρασιατική Καταστροφή και την εθνική αναδίπλωση, την παγκόσμια οικονομική κρίση 1929-1933, τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τον εμφύλιο, σήμερα την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008.

1. Οικονομικές τάσεις και μετασχηματισμοί στις αρχές του 20ού αιώνα: Συνέχιση της στροφής στον βιομηχανικό καπιταλισμό και οικονομική κρίση

Από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα μέχρι την επανάσταση του 1909 στο Γουδί η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται από τη γρήγορη εξέλιξη των τάσεων που διαμορφώθηκαν κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Σχηματικά πρόκειται για το σταδιακό πέρασμα από την κυριαρχία των πρώιμων μορφών ανάπτυξης του κεφαλαίου (εμπορικό, εφοπλιστικό) στον βιομηχανικό καπιταλισμό.

Το χρονικό σημείο της «απογείωσης» του βιομηχανικού καπιταλισμού στην Ελλάδα εντοπίζεται συνήθως στα τέλη της δεκαετίας του 1860 ή τις αρχές της δεκαετίας του 1870 (Αγριαντώνη 1986: 117). Στην αναδιάρθρωση της οικονομίας αλλά και των οικονομικών πολιτικών συμβάλλουν η κρίση της επεκτατικής προοπτικής του ελληνικού κράτους («Μεγάλη Ιδέα») και ο σταδιακός εκτοπισμός των Ελλήνων επιχειρηματιών από την περιοχή των Βορείων Βαλκανίων και

¹ Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

της Νοτιοδυτικής Ρωσίας αφενός, και αφετέρου τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1890: 1893 χρεοκοπία ελληνικού κράτους (που από το 1898 και μετά υπόκειται σε Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο από τις πιστώτριες χώρες –Ανδρεάδης 1940) , σταφιδική κρίση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Εξέλιξη του ελληνικού εμπορικού στόλου

Έτος	Ιστιοφόρα		Ατμόπλοια	
	Αριθμός πλοίων	Χωρητικό-τητα	Αριθμός πλοίων	Χωρητικό-τητα
1894	1.236	199.057	136	89.232
1903	1.152	181.433	210	202.140
1907	1.145	147.402	285	288.537
1912	760	101.459	389	433.663
1915	884	107.466	475	893.650

Πηγή: Σκαρπέτης, 1934: 201.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας (1867-1920)

Έτος	Αριθμός επιχειρήσεων		Εγκατεστημένη ισχύς [H.P.]	Αριθμός εργατών
	Σύνολο	Με περισσ. από 5 εργάτες		
-	-	-	-	-
1889	-	145	8.568	-
1909	1.213	-	12.000	59.614
1920	33.811	2.853	110.672	154.133

Πηγή: Παφυλάς, 1934: 144.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Σύνθεση της απασχόλησης στην Ελλάδα
(Κατηγορία απασχόλησης ως % της συνολικής απασχόλησης)

Τομείς απασχόλησης	1879	1907	1920
Πρωτογενής	56,94	50,05	57,52
Δευτερογενής (βιομηχανία & ορυχεία)	15,34	24,15	23,59
Τριτογενής (εμπόριο & οικονομία)	(10,06)	(18,33)	(18,21)
(προσωπικές υπηρεσίες)	27,69	25,8	18,89
(ελεύθερα επαγγέλμ.)		(7,64)	(11,30)
(δημόσιες υπηρεσίες)		(9,18)	(5,02)
	(3,93)	(4,68)	(3,84)
	(6,94)	(4,80)	(3,03)

Πηγή: Χουλιαράκης, 1972.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Αστικός, ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Πληθυσμός οικισμών ως % συνολικού πληθυσμού		
		αστικός (πόλεις με πάνω από 15.000 κατ.)	ημιαστικός (2.000-5.000)	αγροτικός (οικισμοί μέχρι 2.000 κατοίκων)
1896	2.343.806	22%	9%	69%
1908	2.631.952	24%	9%	67%
1920	5.016.889	27%	9%	64%
1928	6.204.684	33%	9%	58%

Πηγή: Σβορώνος, 1934: 226.

Οι πίνακες που παραθέσαμε παρουσιάζουν ορισμένες όψεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης κατά την πρώτη περίοδο του 20ού αιώνα:

Παρατηρούμε λοιπόν ότι στις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα συνεχίζεται η ταχεία ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα της ελληνικής οικονομίας (η εγκατεστημένη βιομηχανική ισχύς τεσσαράκονταπλασιάζεται), παρ' ότι βέβαια εξακολουθούν να αναπτύσσονται με γρήγορους ρυθμούς και οι μέχρι την εποχή αυτή κυρίαρχες μορφές κεφαλαίου (εφοπλιστικό και εμπορικό).

Το 1914 ο ελληνικός εμπορικός στόλος καταλαμβάνει τη 13η θέση στον κόσμο από την άποψη της χωρητικότητας (την 6η σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας) συγκεντρώνοντας το 1,96% της παγκόσμιας χωρητικότητας (Ζολώτας 1926: 56 κ.ε.). Οι εισροές συναλλάγματος από τη ναυτιλία κάλυπταν καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε το 60%-75% του εμπορικού ελλείμματος της χώρας. Ταυτόχρονα η ναυτιλία λειτουργεί προωθητικά για την εγχώρια βιομηχανική παραγωγή. Έτσι ο συνολικός αριθμός των ιστιοφόρων που χρησιμοποιούνται από τους Έλληνες εφοπλιστές είχε ναυπηγηθεί στην Ελλάδα.

Με την εισαγωγή όμως των ατμοπλοίων, τα οποία τελικά κυριαρχούν διεθνώς περί τα τέλη του 19ου αιώνα, παρακμάζει και η ελληνική ναυπηγική βιομηχανία. Τα νέα πλοία ναυπηγούνται πλέον σχεδόν αποκλειστικά στο εξωτερικό (Ζολώτας 1926: 52 κ.ε.). Τα ψηλά κέρδη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας ήδη από την προηγούμενη περίοδο (1830-1870) της επέτρεψαν να πραγματοποιήσει χωρίς κλυδωνισμούς το πέρασμα από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια.

Η ελληνική βιομηχανία στις αρχές του 20ού αιώνα, πέρα από τους κλάδους επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων, δεν είχε φτάσει εντούτοις σε τέτοιο επίπεδο ώστε να μπορεί να ανταγωνίζεται τις μεγάλες ευρωπαϊκές βιομηχανίες στη διεθνή αγορά.

Η ταχύρρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου σκιαγραφείται, όπως ήδη είπαμε, από την αύξηση της εγκατεστημένης ισχύος της ελληνικής βιομηχανίας, καθώς και από τη βελτίωση της σχέσης εγκατεστημένη ισχύς ανά εργαζόμενο (βλ. πίνακα 2). Έτσι ενώ το 1909 αναλογούν 0,20 HP

ανά εργαζόμενο, η σχέση αυτή γίνεται το 1920 0,72 HP ανά εργαζόμενο. Το 55,3% της εγκατεστημένης ισχύος (το 1920) συγκέντρωναν οι βιομηχανίες επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων, το 16,6% τα ορυχεία, το 15,4% η υφαντουργία και το 3,4% η χημική βιομηχανία (Μπαμπανάσης-Σούλας 1976: 174 κ.ε.). Παρ' ότι ο μεταποιητικός τομέας της ελληνικής βιομηχανίας κυριαρχείται από μικρές επιχειρήσεις, εντούτοις την περίοδο αυτή εμφανίζονται τα πρώτα φαινόμενα συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Το 1896 υπάρχουν 13 ανώνυμες εταιρίες, των οποίων ο αριθμός αυξάνει σε 20 το 1904 και σε 56 το 1918 (Ζολώτας 1926: 108).

Η οικονομική ανάπτυξη της περιόδου έχει ως συνέπεια μια σημαντική μεταβολή της κατανομής της απασχόλησης. Στον πίνακα 3 αξίζει να προσέξουμε όχι μόνο την αύξηση του ποσοστού των απασχολουμένων στον δευτερογενή τομέα από 15,34% το 1879 σε 24,15% το 1907 (μετά το 1912 αυξάνει το ποσοστό των απασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας λόγω της πρόσρτησης των νέων εδαφών), αλλά και τη μεταβολή στο εσωτερικό του τριτογενούς τομέα προς όφελος του «εμπορίου και οικονομίας».²

Συγκριτικά αναφέρουμε ότι στις αρχές του 20ού αιώνα (1901) το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στη βιομηχανία-βιοτεχνία ήταν στην Αγγλία 59,4%, στη Γαλλία 26,7%, στις ΗΠΑ 24,4% και στη Γερμανία (στοιχεία για το 1907) 36,0%. Το ποσοστό των απασχολουμένων στην αγροτική οικονομία ήταν αντίστοιχα 8,9% στη Βρετανία, 41,7% στη Γαλλία, 35,7% στις ΗΠΑ και 45,6% (στοιχεία 1907) στη Γερμανία (Sternberg 1971: 425, 519, 553 και 508 αντίστοιχα). Για τη Ρωσία του 1897, τα αντίστοιχα ποσοστά κατανομής του πληθυσμού σε οικονομικούς τομείς ήταν: 74,6% στην αγροτική οικονομία, 9,8% στη βιομηχανία και βιοτεχνία, 4% στο εμπόριο, 1,5% στις μεταφορές και επικοινωνίες (Λένιν Άπαντα, τόμος 3ος: 513).

Η τάση αυτή συρρίκνωσης του αγροτικού τομέα της ελληνικής οικονομίας γίνεται φανερή και από τη μεταβολή της κατανομής του πληθυσμού σε αγροτικό (οικισμοί με λιγότερους από 2.000 κατοίκους), ημιαστικό (οικισμοί με 2.000-5.000 κατοίκους) και αστικό (οικισμοί με περισσότερους από 5.000 κατοίκους, βλ. πίνακα 4). Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Σβορώνος (1934: 223-236), το ποσοστό του ελληνικού αστικού πληθυσμού κατά το 1928 (33%) ήταν μικρότερο από το αντίστοιχο ποσοστό της Ιταλίας (64%), του Βελγίου (58%), της Γερμανίας (54%), της Ουγγαρίας (51%), της Γαλλίας (43%), της Αυστρίας (43%) και της Ελβετίας (39%). Ήταν όμως μεγαλύτερο από το ποσοστό του αστικού πληθυσμού της Λετονίας (30%), της Σουηδίας (28%), της Νορβηγίας (28%), της Τσεχοσλοβακίας (27%), της Ιρλανδίας (25%), της Εσθονίας (24%), της Βουλγαρίας (19%), της Ρωσίας (16%), της Φιλανδίας (14%) και της Λιθουανίας (11%).

² Στα στοιχεία που παραθέτει ο Ζολώτας (1926: 21) και τα οποία προέρχονται από στατιστικούς πίνακες του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, το ποσοστό των απασχολουμένων στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία ήταν για το 1907 25,6% (και όχι 18,33%). Πέρα από τις διαφορές αυτές, σημασία έχει βέβαια εδώ να εντοπίσουμε την τάση ενίσχυσης του ειδικού βάρους του δευτερογενούς τομέα.

Τα στοιχεία αναφορικά με την αστικοποίηση και τη δομή της απασχόλησης καθιστούν σαφές ότι η ελληνική οικονομία και κοινωνία χαρακτηρίζεται από παρόμοιες δομές με αυτές των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών, καίτοι βέβαια τα επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα υστερούν ακόμη ως προς τις μεγάλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, ιδίως εκείνες στις οποίες προηγήθηκε χρονικά η βιομηχανική επανάσταση (Βρετανία, Γαλλία, γερμανικές χώρες κλπ.). Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας αποτελεί το 1910 το 65% του μέσου ευρωπαϊκού κατά κεφαλήν ΑΕΠ, αλλά το 89% του ιταλικού, το 88% του ισπανικού και το 112% του πορτογαλικού (Μπαμπανάσης 1985: 59).

Από τις αρχές του 20ού αιώνα (ουσιαστικά από το 1890 και μετά) η εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού επηρεάζεται σημαντικά από την *υπερπόντια μετανάστευση*. Το μεταναστευτικό αυτό ρεύμα υποδηλώνει, όπως και στην περίπτωση των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ότι οι ρυθμοί εξόδου από την αγροτική οικονομία της Ελλάδας ήταν σαφώς ψηλότεροι από τους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης στους μη αγροτικούς τομείς της οικονομίας (βλ. για το ζήτημα αυτό Ζολώτας 1926: 63 κ.ε.).

Η βιομηχανική ανάπτυξη κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα συνδέεται παράλληλα με μια *στροφή της οικονομικής πολιτικής του κράτους προς την επεκτατική δημοσιονομία*. Πρόκειται για την εποχή των μεγάλων κρατικών δαπανών για έργα υποδομής. Ιδιαίτερα σημαντικές σε διεθνή σύγκριση ήταν οι δημόσιες επενδύσεις στα λιμάνια της χώρας και η εκσκαφή του ισθμού της Κορίνθου (1882-1893). Από το 1881 και μετά αυξάνουν οι κατά κεφαλήν κρατικές δαπάνες κατά περισσότερο από 40% σε σχέση με τη δεκαετία του 1870. Η πλειοψηφία των έργων υποδομής εκτελείται από ιδιωτικές επιχειρήσεις ως επί το πλείστον ξένες. Για τη χρηματοδότηση των έργων αυτών το ελληνικό κράτος αναπτύσσει μια νέα φορολογική πολιτική (φορολογία στον καπνό, το κρασί και τις οικοδομές) αλλά καταφεύγει επίσης στον εξωτερικό δανεισμό, πραγματοποιώντας τα ψηλότερα δάνεια της ιστορίας του. Η εξυπηρέτηση του χρέους καλύπτει από το 1870 και μετά περισσότερο από 22% των συνολικών κρατικών δαπανών. Το 1890 οι τόκοι και τα χρεολύσια των εξωτερικών δανείων ανέρχονται σε 27,8 εκατ. φράγκα για ένα συνολικό δημόσιο χρέος 750 εκατ. φράγκων. Το 1893 ξεσπάει όμως, με επίκεντρο τους σιδηροδρόμους των ΗΠΑ, η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση που έμεινε γνωστή στην ιστορία ως ο «Πανικός του 1893», με χαρακτηριστική έκφανση την κατάρρευση της εμπιστοσύνης στις διεθνείς αγορές και τη συρρίκνωση των πιστώσεων. Σαν αποτέλεσμα της διεθνούς κρίσης, κατέρρευσαν επίσης οι διεθνείς εμπορικές συναλλαγές, με συνέπεια τη δραστική μείωση των εσόδων του ελληνικού κράτους από τη φορολογία των συναλλαγών αυτών. Έτσι στη δεδομένη συγκυρία, επιδεινώνονται ραγδαία αφενός οι όροι δανεισμού και επαναχρηματοδότησης των υφιστάμενων δανείων του ελληνικού κράτους και αφετέρου τα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού (από τα οποία αποπληρώνονταν τα δάνεια). Η χώρα αδυνατεί να εξυπηρετήσει τα δάνειά της και κηρύσσει χρεοκοπία (1893), ενώ από το 1898 και μετά υπόκειται στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, που του επιβάλλουν οι πιστώτριες

χώρες (Ανδρεάδης 1940).

Την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας κατά την περίοδο 1885-1895 ευνοεί η συνεχής υποτίμηση της δραχμής, η οποία λειτουργεί προστατευτικά για την εγχώρια παραγωγή, ακριβαίνοντας τα εισαγόμενα εμπορεύματα. Στα δέκα χρόνια που διήρκεσε η περίοδος υποτίμησης της δραχμής, η ισοτιμία της ως προς το φράγκο μειώθηκε κατά 71% (Ζολώτας 1926: 17, 157), και «υποβοήθησε σημαντικώς την ανάπτυξιν της εγχωρίας βιομηχανίας, η οποία εγνώρισε τότε την πρώτην χρυσήν περίοδον της εξελίξεώς της» (Πουρνάρας 1945: 225).

Μετά την πτώχευση του ελληνικού κράτους και τον περιορισμό της εισροής ξένων δανειακών κεφαλαίων, αλλά και ως αποτέλεσμα του πολέμου του 1897, οι ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας επιβραδύνονται, ουσιαστικά από τα τέλη του 19ου αιώνα. Επιπλέον αρχίζει, από το 1896 και μετά, μια φάση ανατίμησης της ισοτιμίας της δραχμής, η οποία πλήττει τους εξαγωγικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας, και περισσότερο τις βιομηχανίες ποτών και τα ορυχεία.

Στη δεκαετία του 1890 ξέσπασε επίσης η σταφιδική κρίση, η οποία δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τον αναπροσανατολισμό της αγροτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους κατά τον 20ό αιώνα: Η αύξηση της γαλλικής παραγωγής σταφίδας προκάλεσε την κατακόρυφη πτώση των ελληνικών εξαγωγών, αλλά και των τιμών της σταφίδας στην ελληνική αγορά. Ταυτόχρονα όμως η σταφιδική κρίση εγκαινίασε την εποχή του κρατικού παρεμβατισμού στην αγροτική οικονομία: Συγκέντρωση της παραγωγής και πολιτική στήριξης των τιμών, ανάπτυξη της αγροτικής πίστης. (Βλ. Σταυρόπουλος 1979, τ. Β': 259-271, Τσερπές χ.χ.ε., Τρακάκης 1934).

2. Κοινωνική μεταρρύθμιση και εδαφική επέκταση: Η διαμόρφωση του νέου κοινωνικού και οικονομικού πλαισίου (1909-1922)

2.1. Η «επανάσταση» στο Γουδί ως αφετηρία της θεσμικής αναδιάρθρωσης

Η περίοδος 1909-1922 είναι ίσως η πυκνότερη της νεοελληνικής ιστορίας, από την άποψη των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων. Στο διάστημα 1912-1922 διπλασίασε η Ελλάδα την εθνική της επικράτεια, ενώ παράλληλα, οι πολιτικές ανακατατάξεις του 1909 εγκαινιάζουν τη λεγόμενη *ανορθωτική (ή αναθεωρητική) κίνηση*, δηλαδή μια ολόκληρη περίοδο οικονομικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων, μέσα από τις οποίες δημιουργείται το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο του ώριμου καπιταλισμού, στο πλαίσιο του οποίου η εργασία λογίζεται ως «κοινωνικός εταίρος»: Επιδιώκεται η αντιπροσώπευση των αιτημάτων των εργαζομένων στο κράτος (συνδικαλιστικοί θεσμοί και κοινωνική πολιτική), σε μια προοπτική κοινωνικής συναίνεσης. Σε οικονομικό επίπεδο, στόχος είναι η διασφάλιση της κεφαλαιακής κερδοφορίας και συσσώρευσης με κινητήρια δύναμη κυρίως την τεχνολογική καινοτομία, που οδηγεί στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας,

και λιγότερο την εντατικοποίηση της εργασίας ή τη συμπίεση των μισθών («καπιταλισμός της σχετικής υπεραξίας», βλ. Μηλιός 2000: 145 επ., 377 επ.).

Σημείο εκκίνησης και για τις δυο διαδικασίες, την κοινωνική μεταρρύθμιση από τη μια και την εδαφική επέκταση από την άλλη, αποτέλεσε το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί τον Αύγουστο 2009. Το κίνημα αυτό πυροδοτήθηκε από την όξυνση της κρίσης του «εθνικού ζητήματος».

Από τα τέλη του 19ου αιώνα ως «αλύτρωτες» ελληνικές επαρχίες λογίζονταν η Ήπειρος, η Μακεδονία, η Θράκη, τα νησιά του Αιγαίου μαζί με την Κρήτη και την Κύπρο, ένα τμήμα της Μικράς Ασίας με κέντρο τη Σμύρνη και φυσικά η Κωνσταντινούπολη. Η οικονομική και κοινωνική θέση των ελληνικών κοινοτήτων στις περιοχές αυτές καθιστούσε την προοπτική της προσάρτησής τους στην Ελλάδα απόλυτα ρεαλιστική (Παπακωνσταντίνου 1934: 422-423, Μαρκεζίνης 1966: 72-111, Δερτιλής 1985: 167-222.)

Το στρατιωτικό κίνημα ξέσπασε ως απαίτηση να ακολουθήσει η Ελλάδα μια πιο αποφασιστική «αλυτρωτική» πολιτική. Όμως, η κίνηση αυτή των στρατιωτικών έλαβε χώρα σε μια συγκυρία οξείας κρίσης όχι μόνο της εξωτερικής πολιτικής, αλλά και του ίδιου του πολιτικού αντιπροσωπευτικού συστήματος (κρίση των κομμάτων), της οικονομίας (βλ. παραπάνω) και προπαντός των κοινωνικών σχέσεων (άθλιες συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης, δωδεκάωρη εργάσιμη μέρα, αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία και άθλιες συνθήκες ζωής των αγροτών, όξυνση των κοινωνικών αντιπαραθέσεων). Έτσι, το στρατιωτικό κίνημα πυροδότησε μια πρωτοφανή μαζική πολιτική κινητοποίηση του λαού της Αθήνας, την οποία οι αρχές δεν μπορούσαν να καταστείλουν.

Οι στρατιωτικοί ανέθεσαν τότε την ηγεσία του κινήματός τους στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ηγέτη της ενωτικής κίνησης της Κρήτης. Ο Βενιζέλος δεν αποδέχθηκε την προσφορά των στρατιωτικών. Υπό την πίεση του κινήματος προκηρύσσονται εκλογές για Αναθεωρητική Βουλή (κατάρτιση νέου Συντάγματος) το 1910, στις οποίες ο Βενιζέλος εκλέγεται ανεξάρτητος βουλευτής, συγκεντρώνοντας μάλιστα τον μεγαλύτερο αριθμό ψήφων από όλους τους βουλευτές. Κατά παράβαση της «αρχής της δεδηλωμένης», αλλά σε απόλυτη αντιστοιχία με τους νέους πολιτικούς συσχετισμούς, ο βασιλιάς αναθέτει το 1910 στον Βενιζέλο την εντολή για τον σχηματισμό κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος ιδρύει το Κόμμα των Φιλελευθέρων και προκηρύσσει για δεύτερη φορά μέσα στον ίδιο χρόνο (1910) εκλογές, τις οποίες και κερδίζει με μεγάλη πλειοψηφία.

2.2. Το νέο οικονομικό και εργασιακό θεσμικό πλαίσιο

Το στρατιωτικό κίνημα του 1909 προκάλεσε λοιπόν μια πρωτοφανή αναδιάρθρωση της πολιτικής σκηνής και σημαντικές θεσμικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες τροποποίησαν σημαντικά το πλαίσιο και τους κανόνες λειτουργίας της οικονομίας. (Βλ. σχετικά Σβορώνος 1976: 115, Μαρκεζίνης 1966: 72-111, Πετρίδης 1986: 148, Αλιβιζάτος 1983: 40 κ.ε.).

Η περίοδος της κοινωνικής μεταρρύθμισης ξεκινάει ήδη πριν την ψήφιση του Συντάγματος (1911). Το 1911 κατοχυρώνεται το δικαίωμα του κράτους να πραγματοποιεί απαλλοτριώσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας (με παροχή αποζημίωσης προς τους ιδιοκτήτες) προς όφελος του κοινωνικού συνόλου και του δημοσίου συμφέροντος. Ανοίγει έτσι ο δρόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση. Το 1912 νομοθετείται η αγροτική μεταρρύθμιση για τα Ιόνια Νησιά, το 1917 για τη Θεσσαλία την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Το 1914 ψηφίζονται νόμοι για την προώθηση των αγροτικών συνεταιρισμών. Μέσα σε δέκα χρόνια, το 1924, λειτουργούσαν 3.020 γεωργικοί συνεταιρισμοί με 167 χιλιάδες μέλη (κυρίως επρόκειτο για πιστωτικούς συνεταιρισμούς, βλ. Ζολώτας 1926: 39).

Ακόμα εντυπωσιακότερα ήταν τα μέτρα που αφορούσαν τις εργασιακές σχέσεις στη βιομηχανία.³ Το 1909 νομοθετείται η υποχρεωτική αργία της Κυριακής (στη Γαλλία ο αντίστοιχος νόμος είχε ψηφιστεί το 1906) και εξαιρούνται από τις κατασχέσεις λόγω χρεών οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι, ενώ το 1910 νομιμοποιούνται τα εργατικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά. Το 1914 γενικεύεται η υποχρεωτική ασφάλιση των εργαζομένων έναντι ατυχήματος, ενώ ταυτόχρονα απαγορεύεται η σύσταση κοινών σωματείων της εργοδοσίας και των εργαζομένων και θεσμοθετούνται οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Με νόμο του 1912 απαγορεύεται η εργασία των παιδιών κάτω των 12 χρονών και των γυναικών σε κατάσταση εγκυμοσύνης επί 4 βδομάδες πριν και 4 μετά τον τοκετό. Με τον ίδιο νόμο, το ανώτατο όριο εργάσιμων ωρών την ημέρα για τους ανηλίκους και τις γυναίκες καθορίζεται στις 10 ώρες. Με τον συμπληρωματικό νόμο περί υποχρεωτικής ασφαλίσεως των εργατών και ιδιωτικών υπαλλήλων του 1922 ολοκληρώνεται η νομοθεσία που σχετίζεται με την ασφάλιση έναντι ατυχήματος και λόγω γήρατος.

Ήδη από το 1911 καθορίζονται οι κανόνες υγιεινής και λειτουργίας που πρέπει να τηρούν οι εργοδότες στα εργοστάσιά τους και ανατίθεται στην Επιθεώρηση Εργασίας να ελέγχει την τήρηση των κανόνων αυτών, καθώς και την τήρηση της νέας εργατικής νομοθεσίας γενικότερα. Όταν το 1918 ιδρύεται η ΓΣΕΕ, στη δύναμή της εντάσσονται 214 εργατικές ενώσεις με 65 χιλιάδες μέλη. Για την ίδια εποχή υπολογίζεται πάντως ότι υπήρχαν στην Ελλάδα 366 εργατικές ενώσεις με 79 χιλιάδες μέλη (Ζολώτας 1926: 89).

Τέλος, την περίοδο αυτή αρχίζει η σταδιακή μείωση του εργάσιμου χρόνου. Το 1914 σε 8 βιομηχανικούς κλάδους η εργάσιμη μέρα είναι 12 ώρες, σε 3 κυμαίνεται από 10-12 ώρες, σε 4 είναι 10 ώρες, ενώ τέλος σε 2 κυμαίνεται από 8 έως 10 ώρες και μόνο σε ένα βιομηχανικό κλάδο (επιπλοποιία) είναι 8 ώρες. Το 1919 η Ελλάδα υπογράφει το Σύμφωνο της Ουάσιγκτον, το οποίο,

³ Αξίζει να σημειώσουμε ότι μέχρι το 1909 δεν υπήρχαν γενικοί νόμοι που να ρυθμίζουν τις εργασιακές σχέσεις σ' όλους τους τόπους εργασίας, ή έστω σ' όλους τους βιομηχανικούς κλάδους. Αποσπασματικά εκδίδονταν μόνο νόμοι ή ρυθμίσεις σχετικά με τις εργασιακές σχέσεις σε μεμονωμένους κλάδους. Μετά τη γενική απεργία, το 1880, των εργατών του Πειραιά και του Λαυρίου, ιδρύεται το 1882 ταμείο περίθαλψης από ατυχήματα για τους εργάτες των ορυχείων, ενώ με άλλο νόμο, του 1901, υποχρεώνονται οι εργοδότες να αποζημιώνουν τους εργάτες ορυχείων «οσάκις ούτοι, συνεπεία δυστυχήματος, καθίστανται ανίκανοι προς εργασίαν πέραν των 4 ημερών», Ζολώτας 1926: 84.

πέρα από τα ζητήματα που αναφέρονταν στην ασφάλιση, τη συνταξιοδότηση, την αρωγή των ανέργων κλπ., υποχρέωνε τις συμβαλλόμενες χώρες να εφαρμόσουν το οκτάωρο σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας. Στην Ελλάδα παραχωρήθηκε η δυνατότητα να εφαρμόσει σταδιακά το οκτάωρο μέχρι την 1η Ιουλίου 1924. Η Βουλή επικύρωσε το 1920 το Σύμφωνο της Ουάσιγκτον και τον ίδιο χρόνο ψήφισε νόμους που απαγόρευαν (με προβλεπόμενη ποινή φυλάκισης μέχρι ένα χρόνο) τόσο την παρεμπόδιση όσων (απεργοσπαστών) εργατών επιθυμούν να δουλέψουν κατά τη διάρκεια μιας απεργίας, όσο και του Lock-Out (της εργοδοτικής ανταπεργίας). Το 1920 είχε κυριαρχήσει η δεκάωρη απασχόληση και ήταν ήδη εμφανής η τάση γενίκευσης του οκτάωρου: Τρεις μόνο κλάδοι εφάρμοζαν το 1920 ωράρια από δέκα έως δώδεκα ώρες εργασίας. Από τους υπόλοιπους, πέντε κλάδοι εφάρμοζαν το δεκάωρο, οκτώ το οκτάωρο, ενώ σε τρεις κλάδους η εργάσιμη μέρα κυμαινόταν από 8 έως 10 ώρες εργασίας (Καλιτσουνάκης 1934: 400-401, Ζολώτας 1926: 63-91). Το οκτάωρο γενικεύεται τελικά τη δεκαετία του 1930.

Τα μέτρα θεσμικής μεταρρύθμισης σηματοδοτούν τη διαδικασία μετάβασης στο θεσμικό-νομοθετικό πλαίσιο του ώριμου καπιταλισμού («καπιταλισμός της σχετικής υπεραξίας»), που στηρίζει τη δυναμική του κυρίως στην τεχνολογική καινοτομία και την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και δευτερευόντως στη συμπίεση των μισθών ή την παράταση του εργάσιμου χρόνου. Τα μέτρα αυτά υιοθετούνται με έναν βασικό στόχο: τη σταθεροποίηση του καπιταλιστικού συστήματος. Όπως παρατηρεί και ο Ξ. Ζολώτας, «η νομοθεσία αυτή ήλθεν ακριβώς εις την κατάλληλον εποχήν» (Ζολώτας 1926: 86) και διευκρινίζει: «Η εργατική νομοθεσία είναι απαραίτητος διότι προλαμβάνει τας υπερβολάς των εργοδοτών απέναντι των εργατών [...] και [δια] να επιτύχη την διατήρησιν της εργατικής ζωτικότητας και την προαγωγήν της εργατικής αποδόσεως». (Ζολώτας 1926: 83.) Στο ίδιο πνεύμα, μιλώντας στη Βουλή το 1911 ο Ε. Βενιζέλος υποστήριζε ότι «η δύναμις του αστικού καθεστώτος» είναι να βλέπει «τον κίνδυνον, ο οποίος επέρχεται κατά τον εικοστόν αιώνα από τα κάτω, κίνδυνον του οποίου ένα μέσον έχει να προλαμβάνει τας εκρήξεις δια της εγκαίρου ικανοποιήσεως των δικαίων αξιώσεων των εργατών». Και συνέχιζε: «Δεν θέλω το καθεστώς τούτο ακινητούν. Δεν το θέλω υπό την παλαιάν αυτού διαρρύθμισιν, όπως σωρευθεί αιφνιδίως εις ερείπια, αλλά [...] ακολουθούν την πρόοδον» (Τα αποσπάσματα παρατίθενται στο Δερτιλής 1985: 215 και 221).

Οι κοινωνικές προϋποθέσεις των μετασχηματισμών που περιγράψαμε δεν ήταν μόνο η οικονομική ανάπτυξη (που καθιστούσε δυνατή τη συσσώρευση κεφαλαίου με άξονα κυρίως την αύξηση της παραγωγικότητας) αλλά και η αντίστοιχη ενδυνάμωση των οικονομικών αγώνων και της θέσης της εργατικής τάξης, αλλά και άλλες ιδεολογικές και πολιτικές διαδικασίες (όπως η κρίση του εθνικού ζητήματος ή η σταθεροποίηση των φιλελεύθερων αντιπροσωπευτικών θεσμών).

Το νέο θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο είχε σημαντικές επιπτώσεις τόσο στο επίπεδο της οικονομίας όσο και στο επίπεδο της εθνικής πολιτικής και του εθνικού ζητήματος. Για πρώτη φορά

στην ιστορία της, η Ελλάδα είναι σε θέση να επιχειρήσει και να διεξαγάγει με επιτυχία την επεκτατική προέλαση που σχεδίαζε επί ογδόντα τόσα χρόνια.

2.3. Ο οικονομικός μετασχηματισμός: Τα οικονομικά αποτελέσματα των πολέμων

Η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας επιταχύνεται κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων αλλά και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η άμεση συνέπεια των πολέμων ήταν η απομόνωση από τη διεθνή αγορά (ιδιαίτερα κατά την περίοδο του αποκλεισμού της παλιάς Ελλάδας από τον στόλο των Συμμάχων, το 1916-17), καθώς και η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς με την κατάκτηση των νέων εδαφών. Και οι δυο αυτοί παράγοντες ευνόησαν την αύξηση της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής, τη δημιουργία νέων βιομηχανιών, αλλά και νέων βιομηχανικών κλάδων κλπ. Η εγκαταστημένη βιομηχανική ισχύς αυξάνεται έτσι στο διάστημα 1909-1920 κατά δέκα σχεδόν φορές (βλ. πίνακα 2), ενώ κατά το ίδιο χρονικό διάστημα ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνει μόνο κατά 1,9 φορές.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι πρόσθεσαν 432.000 εκτάρια καλλιεργήσιμου εδάφους στην ελληνική επικράτεια και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άλλες 69.000 εκτάρια. Με την αγροτική μεταρρύθμιση που αρχίζει να εφαρμόζεται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή μοιράζονται 850.000 εκτάρια σε περίπου 150.000 οικογένειες προσφύγων και επιπλέον 673.000 εκτάρια σε 130.000 αγροτικές οικογένειες της παλιάς Ελλάδας (Σβωρόνος 1976: 125). Η αγροτική πίστη νομοθετείται το 1914 και παράλληλα θεσμοθετούνται οι αντίστοιχοι οργανισμοί. Οι αγροτικές πιστώσεις αυξάνουν ραγδαία: τριπλασιάζονται μεταξύ 1917 και 1918, πολλαπλασιάζονται κατά 14 φορές μεταξύ 1920 και 1927 (Βεργόπουλος 1975: 158). Το 1929 ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.

Οι λειτουργίες της αγοράς, το πιστωτικό σύστημα και η κρατική πολιτική επιδοτήσεων, τιμών και πιστώσεων αποτελούν τους μηχανισμούς που συναρθρώνουν τον αγροτικό τομέα με τον καπιταλιστικό τομέα της οικονομίας και τη συνολική διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Με την συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καταστρέφεται το 67,5% του ελληνικού εμπορικού στόλου. Η χωρητικότητα των ελληνικών ατμόπλοιων μειώνεται από 893.000 τον. το 1915 σε 290.000 τον. το 1918. Εντούτοις οι Έλληνες εφοπλιστές αποκομίζουν κατά τη διάρκεια του πολέμου τεράστια κέρδη, γεγονός που επιτρέπει τη γρήγορη αύξηση της ελληνικής χωρητικότητας μετά τον πόλεμο. Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου φτάνει τους 563.353 τον. το 1919 (χωρητικότητα ατμοπλοίων 430.2237 τον.) τους 980.405 τον. το 1925 (ατμόπλοια 912.609 τον.), τους 1.408.082 τον. το 1929 (ατμόπλοια 1.350.157 τον.), τους 1.656.861 τον. το 1933 (1.600.620 τον. είναι η χωρητικότητα των ατμοπλοίων) (Σκαρπέτης 1934: 201) και

τους 1.837.000 τόνους το 1940 (αποκλειστικά ατμόπλοια, Μπαμπανάσης 1985: 34).

3. Ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση και κρίση (1922-1940)

Η οικονομική ανάπτυξη μετά το τέλος των πολέμων μπορεί να χωριστεί σε δύο περιόδους, με σημείο καμπής την οικονομική κρίση του 1932.

3.1. Η περίοδος 1922-32

Η Μικρασιατική Καταστροφή έβαλε τέλος στον εδαφικό επεκτατισμό, ο οποίος καθ' όλη την προηγούμενη εκατονταετία αποτελούσε το μόνιμο στρατηγικό ορίζοντα του ελληνικού κράτους. Ο επεκτατισμός αυτός, που στηριζόταν στην ηγεμονική οικονομική θέση του ελληνικού κεφαλαίου και κατ' επέκταση των ελληνικών μειονοτήτων στον ευρύτερο βαλκανικό και ανατολικομεσογειακό χώρο, λειτουργούσε, εντούτοις, ανασχετικά για τους ρυθμούς κεφαλαιακής συσσώρευσης στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, ενώ αντίθετα ευνοούσε τις «διεθνοποιημένες» μερίδες του ελληνικού κεφαλαίου (π.χ. εφοπλισμός). Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών που την ακολούθησε, ο ελληνικός καπιταλισμός εισέρχεται πλέον στη φάση της «εθνικής ομογενοποίησης» και της εθνικής αναδίπλωσης, επιτυγχάνοντας εξαιρετικά υψηλούς, σε διεθνή σύγκριση, ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης.

Ως αποτέλεσμα λοιπόν της Μικρασιατικής Καταστροφής:

α) Διευρύνεται η εσωτερική αγορά, ενώ ταυτόχρονα η αγορά εργασίας εμπλουτίζεται με ένα πολυάριθμο (άρα φτηνό) ειδικευμένο εργατικό δυναμικό (Ζολώτας 1926: 67).

β) Εισάγεται στην Ελλάδα ένα σημαντικό μέρος από τα κεφάλαια των Ελλήνων επιχειρηματιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

γ) Αυξάνονται ιλιγγιωδώς οι κρατικές δαπάνες, κυρίως αυτές που σχετίζονται με την αποκατάσταση των προσφύγων.

Ακόμα, η περίοδος από το 1922 και μετά χαρακτηρίζεται από μια σημαντική υποτίμηση της δραχμής (Βεργόπουλος 1978: 53 και επίσης Ζολώτας 1926: 157). Μετά το 1928 (και ως το 1932) η διεθνής ισοτιμία της δραχμής σταθεροποιήθηκε στη σχέση 1 λίρα στερλίνα = 375 δρχ., με την εισαγωγή του χρυσού κανόνα: Ο χρυσός καθιερώνεται ως διεθνές νόμισμα και η Κεντρική Τράπεζα κάθε χώρας που συμμετέχει στον κανόνα (άρα και της Ελλάδας) ανταλλάσσει χαρτονομίσματα με χρυσό σε σταθερή ισοτιμία. Με τον τρόπο αυτό αφενός καθιερώνεται ένα σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών και αφετέρου το χρήμα που κυκλοφορεί συνδέεται με σταθερή σχέση με την ποσότητα χρυσού που φυλάσσει η Κεντρική Τράπεζα.

Η υποτίμηση της δραχμής κατά 1.562,5% κατά την περίοδο 1920-1928 λειτούργησε

προστατευτικά για την ελληνική οικονομία, γεγονός που διευκόλυνε την οικονομική μεγέθυνση καθ' όλη την περίοδο 1920-1940. Η υιοθέτηση από τη χώρα του χρυσού κανόνα σήμαινε επομένως την εγκατάλειψη ενός εργαλείου οικονομικής πολιτικής: της αναπροσαρμογής της συναλλαγματικής ισοτιμίας (υποτίμηση), που δρα προστατευτικά για την εγχώρια παραγωγή και τις εξαγωγές, εφόσον μειώνει τις τιμές των εγχώριων προϊόντων σε διεθνές νόμισμα. Εντούτοις, η σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία (δηλαδή, στη δεδομένη ιστορική στιγμή, ο χρυσός κανόνας) στοχεύει σε διαφορετικούς στόχους: Διατηρεί σταθερή την αγοραστική δύναμη της χώρας σε διεθνές νόμισμα και δημιουργεί συνακόλουθα εμπιστοσύνη στις διεθνείς χρηματαγορές, από τις οποίες το κράτος επιδιώκει να συνάψει δάνεια.

Κατά την περίοδο 1922-32 η Ελλάδα συνήψε εξωτερικά δάνεια που το συνολικό ύψος τους έφθανε στο 150% του ετήσιου Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ) της χώρας. Τα δάνεια χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για τη χρηματοδότηση έργων υποδομής και για την αποκατάσταση των προσφύγων. Λόγω των ψηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης το ελληνικό κράτος ήταν σε θέση να εξασφαλίζει έσοδα που επέτρεπαν την εξυπηρέτηση των δανείων. Η κατάσταση αυτή άλλαξε ριζικά όταν κατά την τελική φάση της Μεγάλης Ύφεσης (1929-1933) εγκαταλείφθηκε ο χρυσός κανόνας (Σεπτέμβριος 1931). Με την αποσύνδεση της βρετανικής λίρας από τον χρυσό κανόνα αίρεται και η μετατρεψιμότητα της δραχμής σε χρυσό (που γινόταν μέσω της στερλίνας). Η Ελλάδα επιχειρεί να παραμείνει στον χρυσό κανόνα συνδέοντας τη δραχμή με το δολάριο, αλλά και το αμερικανικό νόμισμα πρόκειται σύντομα να εγκαταλείψει τον «κανόνα». Στη συγκυρία αυτή δημιουργούνται συνθήκες χρηματοπιστωτικού πανικού στη χώρα, καθώς οι αγορές χρήματος προεξοφλούν μια νέα περίοδο υποτίμησης της δραχμής. Οι «επενδυτές» (κάτοχοι ελληνικών χρηματοπιστωτικών τίτλων, εμπορικές τράπεζες κλπ.) μετατρέπουν μαζικά δραχμές σε ξένο νόμισμα (μαζική εξαγωγή κεφαλαίων) για να προλάβουν μια επερχόμενη υποτίμηση. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, μέχρι τον Απρίλιο 1932, τα συναλλαγματικά διαθέσιμα της Τράπεζας της Ελλάδας συρρικνώνονται από 3,6 δισ. σε περίπου 180 εκατ. δολάρια. Στις συνθήκες αυτές μαζικής φυγής κεφαλαίων στο εξωτερικό, η Ελλάδα δεν μπορούσε πλέον να πληρώσει τα χρέη και τους τόκους προς τους διεθνείς δανειστές της και κήρυξε χρεοκοπία (1η Μαΐου 1932).

Η χρεοκοπία τερμάτισε μεν την εποχή του ψηλού δανεισμού από το εξωτερικό, σταθεροποίησε όμως ακόμα περισσότερο τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία και την προστατευτική πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών, που ακολουθούσε το ελληνικό κράτος.

Στο ευνοϊκό λοιπόν έδαφος για τη συσσώρευση του κεφαλαίου, που δημιούργησε η «εθνική αναδίπλωση» του 1922 και τα μέτρα του κρατικού παρεμβατισμού, οι ρυθμοί ανάπτυξης θα ξεπεράσουν κάθε προηγούμενο:

Η βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1921-1931 κατά 80%, ενώ κατά τη χρονιά της κρίσης, το 1932, η μείωση της παραγωγής (σε σχέση με το 1931) μόλις φθάνει το 5,71%

(Παφυλάς 1934: 129-146).

Ο όγκος των εισαγωγών βιομηχανικών ειδών μειώθηκε από 100 το 1928 σε 48,6 το 1933. Το 1928 οι εισαγωγές κάλυπταν 42% της εγχώριας ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα, το 1933 23,5% αυτής της ζήτησης (το 1938 μόλις 21%).

3.2. Η περίοδος 1933-1940

Η πτώχευση της Ελλάδας το 1932 έχει ως άμεσο αποτέλεσμα το σταμάτημα των εισαγωγών κεφαλαίου με τη μορφή κρατικών δανείων και συνακόλουθα τη ριζική επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας. Θεσμοθετούνται τότε μέτρα για τον ριζικό περιορισμό των εισαγωγών και πρώτα από όλα ποσοτώσεις για τα περισσότερα εισαγόμενα είδη. Ήδη το 1934 ο όγκος των εισαγωγών μειώνεται κατά 65% σε σύγκριση με τις εισαγωγές του 1931 (Βεργόπουλος 1978: 36).

Σ' αυτό το ιδιαίτερα προστατευτικό πλαίσιο, ο ελληνικός καπιταλισμός επιδεικνύει πολύ ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Σύμφωνα με στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών, η ελληνική βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1928-38 κατά 68%, επιτυγχάνει δηλαδή τους ψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης στον κόσμο μετά τη Σοβιετική Ένωση (αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής στο ίδιο διάστημα κατά 87%) και την Ιαπωνία (73%) (Βεργόπουλος 1978: 36). Επίσης, δίνεται έμφαση στην αγροτική οικονομία: Στη δεκαετία 1928-38 πενταπλασιάστηκαν οι εκτάσεις με μπαμπάκι, τετραπλασιάστηκαν οι εκτάσεις με λαχανικά, πολλαπλασιάστηκαν κατά 14 φορές οι εκτάσεις με ζωτροφές και κατά 2,5 φορές οι εκτάσεις με σιτηρά. Από το 1927 εφαρμόζονται οι τιμές προστασίας κατ' αρχήν για τα σιτηρά (Βεργόπουλος 1978: 48-51).

Στον βιομηχανικό τομέα, οι εξελίξεις είναι εντυπωσιακές: Πάνω από τις μισές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν το 1940 είχαν ιδρυθεί μετά το 1920. Η βιομηχανική απασχόληση αυξάνεται με ανάλογους ρυθμούς: 154 χιλιάδες απασχολούμενοι στη βιομηχανία το 1920, 280 χιλιάδες το 1930 και 350 χιλιάδες το 1938. Η εγκαταστημένη ισχύς αυξάνει από 110 χιλιάδες HP το 1920 σε 230 χιλιάδες HP το 1930 και 277 χιλιάδες HP το 1938. Η συμμετοχή του δευτερογενή τομέα στον ΑΕΠ ήταν το 1938 18,6%, του πρωτογενή 34,3% και του τριτογενή 47,1% (Μπαμπανάσης 1985: 99).

3.3. Συμπέρασμα

Κατά τις πρώτες τέσσερις δεκαετίες του 20ού αιώνα, η ελληνική οικονομία αλλάζει ραγδαία: Το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο της βενιζελικής μεταρρυθμιστικής κίνησης, οι οικονομικές συνέπειες των πολέμων, η αγροτική μεταρρύθμιση, καθώς και τα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτέλεσαν τις βασικές προϋποθέσεις υπό τις οποίες τέθηκε σε κίνηση η διαδικασία ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης, και, βεβαίως, αντίστοιχα,

αναδιάρθρωσης των κοινωνικών δομών και των διεθνών αρθρώσεων της χώρας στην παγκόσμια αγορά.

4. Η οικονομική μεγέθυνση μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο

Ο πόλεμος και η κατοχή είχαν δραματικές επιπτώσεις για την ελληνική οικονομία. Η παραγωγή συρρικνώθηκε στο μισό της προπολεμικής περιόδου, οι εξωτερικές συναλλαγές κατέρρευσαν, οι νομισματικές σχέσεις απορυθμίστηκαν πλήρως, μεγάλη μερίδα του πληθυσμού ωθήθηκε σε εσωτερική μετανάστευση για λόγους επιβίωσης (Σταθάκης 2004).

Για τη μελέτη της εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί μια σειρά δεικτών, που να μας επιτρέπει να διερευνήσουμε τους αιτιακούς παράγοντες των διαδοχικών περιόδων γρήγορης μεγέθυνσης και κάμψης ή στασιμότητας. Μια τέτοια προσέγγιση για την περίοδο 1960-2004 δίνεται για παράδειγμα στο Ιωακείμογλου - Μηλιός 2005. Στο παρόν κείμενο, για λόγους συντομίας και απλότητας θα περιοριστούμε κυρίως στην εικόνα που προκύπτει από την εξέλιξη του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ). Στον Πίνακα 5 και στο Διάγραμμα που ακολουθούν παρουσιάζονται οι ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ κατά την περίοδο 1960-2008 (και οι προβλέψεις για τα δύο επόμενα χρόνια).

4.1. Η φάση της σταθεροποίησης (1945-1952)

Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος της ελληνικής οικονομίας, 1945-1951, μπορεί να χαρακτηριστεί ως η *φάση της καπιταλιστικής σταθεροποίησης*, η φάση δηλαδή σταθεροποίησης όχι απλώς του κοινωνικού καθεστώτος, μέσα από την έκβαση του εμφυλίου πολέμου, αλλά και των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης.

Στο εσωτερικό της φάσης «σταθεροποίησης» μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής επιμέρους περιόδους:

α) *Την περίοδο της «ανασυγκρότησης», 1945-1950*, στην οποία κυριαρχούν η ανοικοδόμηση των καταστραμμένων από τον Πόλεμο παραγωγικών εγκαταστάσεων και των υποδομών, και οι πληθυσμιακές μετακινήσεις και ανακατατάξεις. Σε ένα βαθμό η «ανασυγκρότηση» χρηματοδοτείται από τα κεφάλαια που εισάγονται από το εξωτερικό με τη μορφή της «αμερικανικής βοήθειας» (η μη στρατιωτική «βοήθεια» έφθασε μέχρι το τέλος του 1951 τα 1.922,7 εκ. δολάρια, από τα οποία το 27% περίπου δαπανήθηκε για την κάλυψη των ελλειμμάτων του κρατικού προϋπολογισμού και το 35% για έργα υποδομής). Λόγω των συνθηκών του εμφυλίου πολέμου, η ελληνική «ανασυγκρότηση» καθυστέρησε σχετικά, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες διαδικασίες στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες που πλήγηκαν από τον Πόλεμο. Η ελληνική βιομηχανική

παραγωγή φθάνει μόλις το 1950 στο επίπεδο της παραγωγής του 1939, ενώ αντίστοιχα το 1949, η βιομηχανική παραγωγή της Γαλλίας και της Βρετανίας φθάνει ήδη στο 123% της παραγωγής του 1939 και της Ιταλίας αντίστοιχα στο 104%. Μόνο η γερμανική «ανασυγκρότηση» υπολείπεται το 1950 (83% της παραγωγής του 1939) της αντίστοιχης ελληνικής διαδικασίας, λόγω ακριβώς των εξαιρετικά εκτεταμένων καταστροφών της χώρας κατά τον Πόλεμο.

β) Την περίοδο της «ανασυγκρότησης» διαδέχεται μια *περίοδος οικονομικής κρίσης, 1951-52*, που χαρακτηρίζεται από την ύφεση της βιομηχανικής παραγωγής, και παράλληλα από την κρίση του ισοζυγίου πληρωμών, λόγω της δραστηκής μείωσης κατά την περίοδο αυτή των εισροών κεφαλαίου, τόσο στη μορφή της «αμερικάνικης βοήθειας» όσο και στη μορφή των πολεμικών επανορθώσεων.

Η κρίση της περιόδου 1951-52 λειτουργεί ως αφετηρία για την υιοθέτηση από το ελληνικό κράτος μιας νέας οικονομικής στρατηγικής που στοχεύει στην ουσιαστικότερη ενσωμάτωση του ελληνικού καπιταλισμού στην παγκόσμια αγορά (υποτίμηση της δραχμής κατά 50% σε σχέση με το δολάριο το 1953, μέτρα φιλελευθεροποίησης του εξωτερικού εμπορίου, προσπάθεια προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου με το νόμο 2687/53).

4.2. Ανάπτυξη υπό κρατική προστασία: 1953-61

Ήδη από το 1953 η ελληνική οικονομία εισέρχεται σε μια περίοδο ταχύρρυθμης μεγέθυνσης στο πλαίσιο της οποίας αποφασιστικό ρόλο εξακολουθεί να παίζει ο κρατικός οικονομικός παρεμβατισμός (έργα υποδομής, κρατικές επενδύσεις σε βιομηχανίες «εθνικής σημασίας» – ηλεκτρισμός, ζάχαρη, λιπάσματα). Μπορούμε σχηματικά να την περιγράψουμε ως «*περίοδο ανάπτυξης υπό την αιγίδα του κράτους*», 1953-61.

Ο ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ της Ελλάδας κατά την περίοδο 1952-61 είναι 5,7% και συγκαταλέγεται μεταξύ των υψηλότερων επιδόσεων ανάμεσα στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ. (Καθ' όλη την περίοδο, ο ετήσιος ρυθμός αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής ξεπερνούσε το 8%): Σε διεθνή σύγκριση, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ της Ελλάδας την περίοδο 1952-61 ήταν ψηλότερος από τους αντίστοιχους ρυθμούς της Ιταλίας (5,6%), της Γαλλίας (4,56%), της Βρετανίας (2,64%), των ΗΠΑ (2,51%), αλλά μικρότερος από τους αντίστοιχους ρυθμούς της Ιαπωνίας (7,73%) και της Γερμανίας (7,70%).

Στα τέλη της δεκαετίας του '50 εμφανίζονται όμως έντονα κρισιακά φαινόμενα: επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου μετά το 1955, πениχρά αποτελέσματα σε σχέση με την εισροή ξένου κεφαλαίου και τέλος ραγδαία μείωση των ρυθμών μεγέθυνσης του ΑΕΠ το 1961-62. Η κρίση αυτή αποτέλεσε αφετηρία για τον αναπροσανατολισμό της οικονομικής στρατηγικής του ελληνικού κράτους, ο οποίος βασίζεται σε δύο άξονες:

1) Την «έξοδο στη διεθνή αγορά», σε αντιστοιχία με την ήδη εξελισσόμενη διαδικασία οικονομικής ολοκλήρωσης της Δυτικής Ευρώπης, που αποκρυσταλλώνεται στη Σύνδεση με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) το 1962.

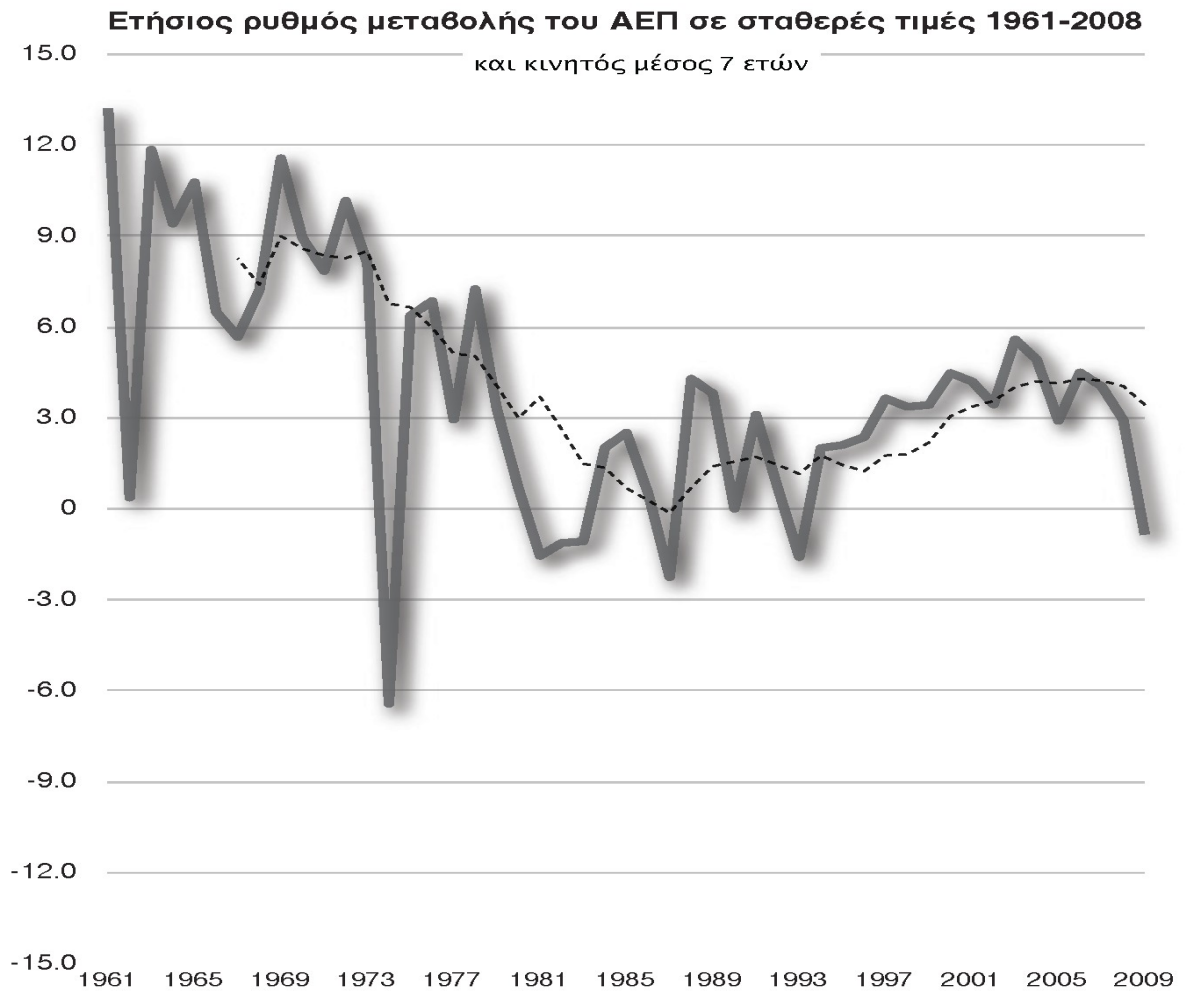
2) Τη «στροφή στην ιδιωτική πρωτοβουλία», που υλοποιείται με την αύξηση της δανειακής χρηματοδότησης προς τη βιομηχανία και τη συστηματοποίηση και ενίσχυση της νομοθεσίας των κινήτρων, φοροαπαλλαγών και επιδοτήσεων προς το ιδιωτικό κεφάλαιο (π.χ. νόμοι 4002/1959 και 4171/1961).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε σταθερές τιμές αγοράς (έτος βάσης 2000):
Ετήσιες ποσοστιαίες μεταβολές

1961	13,2	1971	7,8	1981	-1,6	1991	3,1	2001	4,2
1962	0,4	1972	10,2	1982	-1,1	1992	0,7	2002	3,4
1963	11,8	1973	8,1	1983	-1,1	1993	-1,6	2003	5,6
1964	9,4	1974	-6,4	1984	2	1994	2	2004	4,9
1965	10,8	1975	6,4	1985	2,5	1995	2,1	2005	2,9
1966	6,5	1976	6,9	1986	0,5	1996	2,4	2006	4,5
1967	5,7	1977	2,9	1987	-2,3	1997	3,6	2007	4
1968	7,2	1978	7,2	1988	4,3	1998	3,4	2008	2,9
1969	11,6	1979	3,3	1989	3,8	1999	3,4	2009	-2,0
1970	8,9	1980	0,7	1990	0	2000	4,5	2010	[-4,0]

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Εθν. Λογ. ΕΣΥΕ

4.3. Πραγματική σύγκλιση με τις οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης: 1963-79

4.3.1 Το αναπτυξιακό άλμα: 1963-1973

Από το 1963 ο ελληνικός καπιταλισμός εισέρχεται σε μια *φάση αναπτυξιακού άλματος*: Στη δεκαετία που ακολουθεί συντελούνται σημαντικοί διαρθρωτικοί μετασχηματισμοί τόσο στο

εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας ως σύνολο, όσο και στο εσωτερικό της βιομηχανίας και του ευρύτερου επιχειρηματικού τομέα της οικονομίας.

Κατά την περίοδο 1963-1973 οι ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας (μέγιστη τιμή 10,3%, ελάχιστη 5,3%, βλ. Πίνακα 5) υπερτερούν έναντι των αντίστοιχων ρυθμών των άλλων χωρών του ΟΟΣΑ (με εξαίρεση της Ιαπωνίας και της Ισπανίας).

4.3.2 Η κάμψη της διαδικασίας σύγκλισης: 1974-79

Όπως γίνεται φανερό από το Διάγραμμα και τον Πίνακα 5, το αναπτυξιακό άλμα της ελληνικής οικονομίας ανακόπτεται με τη διεθνή κρίση του 1974. Ακολουθεί η περίοδος 1975-79, που χαρακτηρίζεται από χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο 1962-73. Παράλληλα είναι εμφανή τα αποτελέσματα της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης (ψηλοί ρυθμοί πληθωρισμού, ανεργία κλπ.), η οποία προσλαμβάνει το χαρακτήρα μιας *κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου*: Το επενδυμένο κεφάλαιο στην οικονομία «πλεονάζει», με την έννοια ότι τα κέρδη που παράγονται με τη χρήση του δεν επαρκούν για να εξασφαλίσουν ικανοποιητικούς ρυθμούς κερδοφορίας, επένδυσης και μεγέθυνσης (Ιωακείμογλου - Μηλιός 1990). Καθώς όμως οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας εξακολουθούν να είναι σαφώς ψηλότεροι από τους αντίστοιχους ρυθμούς των άλλων ευρωπαϊκών χωρών (4,7% έναντι 3,0%), η περίοδος 1975-79 αποτελεί μάλλον μεταβατική φάση στη διαδικασία εκδήλωσης της κρίσης. Νομιμοποιούμαστε δηλαδή να θεωρήσουμε ότι και η περίοδος αυτή εντάσσεται στη μακρά μεταπολεμική φάση *πραγματικής σύγκλισης* της ελληνικής οικονομίας προς τις περισσότερο αναπτυγμένες οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης.

4.4. Κρίση υπερσυσσώρευσης και στασιμότητα: 1980-1995

Η περίοδος 1980-95 χαρακτηρίζεται από πτώση όλων των δεικτών με βάση τους οποίους μπορεί να μελετηθεί η εξέλιξη και ο δυναμισμός της οικονομίας, και από χαμηλές τιμές του ρυθμού μεταβολής του ΑΕΠ, με τάση για βελτίωση μόνο στο τέλος της περιόδου. Χαρακτηριστική των φάσεων μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας είναι η διαχρονική εξέλιξη των ακαθάριστων επενδύσεων, I_A , ως ποσοστού του ΑΕΠ (I_A/Y_A). Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ο δείκτης αυτός φθίνει, διατηρείται σε σχετικά χαμηλές τιμές την πρώτη πενταετία της δεκαετίας του 1980, για να ακολουθήσει κατόπιν η περίοδος ραγδαίας μείωσης του δείκτη: 1985-96. Η περίοδος αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως η καθαυτό φάση της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα.

4.5. Η νέα φάση «πραγματικής σύγκλισης»: 1996-2008

Από το 1996, ωστόσο, οι ρυθμοί μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας (ποσοστιαία μεταβολή του ΑΕΠ σε ετήσια βάση) σταθεροποιούνται σε επίπεδα αισθητά ψηλότερα εκείνων των περισσότερων χωρών του αναπτυσσόμενου κόσμου και ειδικότερα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Επίσης, η μακροχρόνια τάση των επενδύσεων ως ποσοστό του ΑΕΠ μεταβάλλεται στην Ελλάδα και μετατρέπεται σε ανοδική. Πρόκειται για ένα σημείο σημαντικής διαφοροποίησης ως προς τον μέσο όρο της ΕΕ, ο οποίος δεν επιδεικνύει σημεία ανάκαμψης. Η βελτίωση της επενδυτικής επίδοσης στην Ελλάδα συνεχίζεται επί σειρά ετών και ως εκ τούτου θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένδειξη μονιμότερων αλλαγών στην ελληνική οικονομία. Ο καινούργιος μηχανολογικός εξοπλισμός μεταφέρει τις νέες τεχνολογίες στις παραγωγικές διαδικασίες και αυξάνει έτσι την παραγωγικότητα της εργασίας και την κερδοφορία του κεφαλαίου. Έτσι, η περίοδος 1996-2008 συνιστά φάση πραγματικής σύγκλισης (δηλαδή κάλυψης της αναπτυξιακής διαφοράς) της ελληνικής οικονομίας ως προς τις περισσότερο αναπτυσσόμενες οικονομίες της ΕΕ.

Η παραγωγικότητα της εργασίας βρίσκεται σήμερα στην Ελλάδα σε υψηλό σημείο. Ανέρχεται σε 92% περίπου του μέσου όρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 15 «παλαιών» χωρών, δηλαδή των πλέον προηγμένων οικονομιών της ηπείρου, και είναι σήμερα υψηλότερη από το πενταπλάσιο της παραγωγικότητας εργασίας της χώρας κατά το 1960. Η μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας έχει μετατραπεί και σε μεγάλη αύξηση του ΑΕΠ ανά κάτοικο: το 2007, το ΑΕΠ ανά κάτοικο, ως αγοραστική δύναμη, ήταν υψηλότερο κατά 4,5 φορές από το αντίστοιχο μέγεθος του 1960. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (International Monetary Fund (2009): *World Economic Outlook Database-October 2009*), το 2008 η Ελλάδα, με 30.681 δολάρια αγοραστικής δύναμης –PPP– ανά κάτοικο, κατατάσσεται 22η μεταξύ των 33 «προηγμένων οικονομιών» του πλανήτη.⁴

Η διαχρονική εξέλιξη της απόδοσης του κεφαλαίου, που αντανακλά το ποσοστό κέρδους, ακολουθεί επίσης κατά την περίοδο αυτή ανοδική πορεία. Ο δείκτης της κερδοφορίας βρισκόταν στο τέλος του 2007 (πριν εκδηλωθεί η διεθνής χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση) στα μέσα επίπεδα της περιόδου 1961-1973.

Το μερίδιο της εργασίας στην προστιθέμενη αξία⁵ ακολουθεί, με διακυμάνσεις, πτωτική

⁴ Οι 33 προηγμένες οικονομίες (advanced economies: 15,1% παγκόσμιου πληθυσμού, 55,1% του παγκόσμιου ΑΕΠ, 65% του παγκόσμιου διεθνούς εμπορίου) είναι οι εξής: Οι 16 χώρες της Ευρωζώνης (Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Ολλανδία, Βέλγιο, Ελλάδα, Αυστρία, Πορτογαλία, Φιλανδία, Ιρλανδία, Σλοβακία, Σλοβενία, Λουξεμβούργο, Κύπρος, Μάλτα), Ηνωμένο Βασίλειο, Σουηδία, Δανία, Τσεχία, Ελβετία, Νορβηγία, Ισλανδία, ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία, Ν. Ζηλανδία, Ιαπωνία, Κορέα, Σιγκαπούρη, Ταϊβάν, Χονγκ-Κονγκ, Ισραήλ.

⁵ Το μερίδιο εργασίας ή η μερίδα των μισθών (συνολικοί μισθοί δια του καθαρού προϊόντος: L/Y), δεν καθορίζεται τόσο από το απόλυτο ύψος του μέσου μισθού (μισθοί δια του αριθμού των εργαζομένων: L/N), το οποίο αποδεικνύεται

πορεία από τις αρχές το 1983, δηλαδή τόσο στην προηγούμενη φάση της οικονομικής στασιμότητας, όσο και στην μετέπειτα φάση οικονομικής ανόδου και συγκριτικά γρήγορης μεγέθυνσης (1996-2008). Η εξέλιξη αυτή περιγράφει μια θεαματική αναδιανομή του προϊόντος σε βάρος της εργασίας. Το εισοδηματικό μερίδιο της εργασίας στο ΑΕΠ, στην Ελλάδα, βρισκόταν στην περιοχή 70%-75% κατά το 1978-1983, στο επίπεδο 65%-70% το 1984-1990, μειώθηκε θεαματικά κατά την τριετία 1991-1993 και σταθεροποιήθηκε περί το επίπεδο 62% από το 1994. Αντιστρόφως, μεγάλη αύξηση σημειώθηκε στα κέρδη, τους τόκους και τις προσόδους, δηλαδή στα εισοδήματα της ιδιοκτησίας.

Η οικονομική πολιτική που ασκήθηκε κατά τα είκοσι τελευταία χρόνια, οδήγησε αφενός μεν στην πρωτογενή αναδιανομή του εισοδήματος σε βάρος των εργαζομένων (καθώς οι μισθοί δεν ωφελούνταν παρά οριακά από τη γρήγορη αύξηση της παραγωγικότητας, τα οφέλη της οποίας καρπωνόταν το κεφάλαιο), αφετέρου δε μείωσε τους φορολογικούς συντελεστές επί των κερδών και αύξησε τους συντελεστές επί των εισοδημάτων της εργασίας. Εφάρμοσε, δηλαδή, μειωμένους φορολογικούς συντελεστές στο αυξανόμενο μερίδιο των κερδών και αυξημένους συντελεστές στο μειούμενο μερίδιο της εργασίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, τα φορολογικά έσοδα να μειωθούν έναντι αυτών που θα υπήρχαν εάν οι αυξημένοι φορολογικοί συντελεστές εφαρμόζονταν επί του αυξανόμενου μεριδίου του ΑΕΠ (δηλαδή επί των κερδών, των τόκων και των προσόδων), ή εάν έστω οι συντελεστές αυτοί είχαν παραμείνει στα προηγούμενά τους επίπεδα. Η φορολογική πολιτική λειτούργησε δηλαδή ως μια δεύτερη διαδικασία αναδιανομής σε βάρος της εργασίας (των μισθών) και υπέρ του κεφαλαίου (των κερδών και των ψηλών εισοδημάτων). Ως αποτέλεσμα και των δύο διαδικασιών αναδιανομής, οι δείκτες εισοδηματικής ανισότητας στην ΕΕ κατατάσσουν την Ελλάδα σε μια από τις χειρότερες θέσεις: το εισόδημα των 20% περισσότερο εύπορων Ελλήνων είναι περίπου 6 φορές υψηλότερο από το εισόδημα των 20% λιγότερο εύπορων Ελλήνων. Μόνον η Ρουμανία, η Πορτογαλία, και η Λετονία παρουσιάζουν δείκτες εισοδηματικής ανισότητας υψηλότερους από την Ελλάδα.

Οι εξωτερικές συναλλαγές της Ελλάδας καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις υψηλές εξαγωγές υπηρεσιών από τον τουριστικό κλάδο και την εμπορική ναυτιλία. Η ελληνόκτητη ναυτιλία ελέγχει το 20% του παγκόσμιου στόλου των τάνκερ και το 23% του παγκόσμιου στόλου για τη μεταφορά ξηρού φορτίου. Εντούτοις, το εξωτερικό ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών της Ελλάδας παραμένει καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο ελλειμματικό. Μετά από μια μεγάλη επιδείνωση κατά τα πρώτα έτη της δεκαετίας του '90 είχε σταθεροποιηθεί γύρω στο -7,5% του ΑΕΠ μέχρι το 2003, για να εκτιναχθεί στο -10,5% το 2007. Η επιδείνωση αυτή σχετίζεται, πρώτον, με την ταχύτερη οικονομική μεγέθυνση στην Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες

ότι δεν μπορεί να συμπεστεί πέρα από ένα ιστορικό όριο, όσο από την εξέλιξη της παραγωγικότητας της εργασίας (καθαρό προϊόν ανά εργαζόμενο: Y/N). $L/Y = L/N : Y/N$.

ανεπτυγμένες χώρες του κόσμου, άρα και με τη συγκριτικά ταχύτερη αύξηση της ζήτησης για εισαγόμενα προϊόντα στην Ελλάδα, δεύτερον, με τις υψηλότερες επενδύσεις στην Ελλάδα, ιδιαίτερα σε μηχανικό εξοπλισμό, ο οποίος είναι σε μεγάλο βαθμό εισαγόμενος, τρίτον, με την αύξηση της τιμής του πετρελαίου και τέταρτον με τη σταδιακή απώλεια ανταγωνιστικότητας πολλών ελληνικών προϊόντων, λόγω κυρίως του σχετικά ψηλότερου πληθωρισμού σε καθεστώς σταθερών ονομαστικών ισοτιμιών (πραγματική «ανατίμηση» των εγχωρίως παραγομένων προϊόντων).

4.6. Η παρούσα οικονομική κρίση (2009-10)

Η ελληνική οικονομία εισήλθε σε ύφεση κατά το 2009. Από τους τελευταίους μήνες του 2009 η κρίση εκδηλώθηκε κυρίως ως δημοσιονομική κρίση (εκτίναξη του δημοσιονομικού ελλείμματος στο 13,6% του ΑΕΠ και του δημόσιου χρέους στο 120% του ΑΕΠ). Σύμφωνα με τις προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το ΑΕΠ θα μειωθεί, σε σταθερές τιμές, κατά 4% το 2010.

Τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης ήταν ορατά ήδη το 2008: Κατά το 2008, οι καθαρές συνολικές επενδύσεις υποχώρησαν στο 8% περίπου του ΑΕΠ, δηλαδή κατά 4,5 εκατοστιαίες μονάδες έναντι του 2007. Αυτό σηματοδοτεί αφενός τη συρρίκνωση των εισοδημάτων και αφετέρου την αναβολή της υλοποίησης των επενδυτικών σχεδίων του ιδιωτικού τομέα ενόψει της μείωσης της ζήτησης που χαρακτηρίζει την οικονομική κρίση. Επιπλέον η κάμψη των επενδύσεων αντικατοπτρίζει τις δυσκολίες πρόσβασης στον δανεισμό που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις («χρηματοπιστωτική ασφυξία»).

Κατά την πρώτη περίοδο της κρίσης, μέχρι τα μέσα του 2009, όταν οξυνόταν η κρίση των τραπεζών, όλες οι κυβερνήσεις των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών χρηματοδότησαν τη διάσωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, με αποτέλεσμα τη μεγάλη διόγκωση του δημοσιονομικού ελλείμματος και του δημόσιου χρέους. Στην Ελλάδα διατέθηκαν συνολικά 28 δις ευρώ για την άμεση στήριξη του τραπεζικού συστήματος και για εγγυήσεις. Με άλλη διατύπωση, λόγω της κρίσης ένα μέρος του ιδιωτικού χρέους μετατράπηκε σε δημόσιο.

Πέραν τούτου, οι αιτίες της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης πρέπει να εντοπιστούν σε τρεις επιπλέον παράγοντες:

(α) Στις πολιτικές δραστηκής μείωσης των φορολογικών εσόδων που ακολούθησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις για πάνω από μια δεκαετία πριν την κρίση. Τη δεκαετία πριν την κρίση, το ΑΕΠ αυξήθηκε στην Ελλάδα κατά 44%, αλλά ο λόγος χρέος/ΑΕΠ παρέμεινε σταθερός, γύρω στο 100%, παρά τη μεγάλη αύξηση του παρονομαστή, διότι οι κυβερνήσεις αύξαναν παράλληλα και τον αριθμητή (το χρέος), καθώς μείωναν τους συντελεστές φορολόγησης του κεφαλαίου και της μεγάλης περιουσίας, άρα και τα δημόσια έσοδα.

(β) Στη νεοφιλελεύθερη στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που απέκλειε τη στήριξη των δημόσιων οικονομικών της Ευρωζώνης με απευθείας δανεισμό από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, αλλά υποχρέωνε τις κυβερνήσεις να αντλούν δάνεια μόνο από τις εμπορικές τράπεζες και γενικότερα τις χρηματοπιστωτικές αγορές, με αποτέλεσμα την εκτίναξη των επιτοκίων δανεισμού στη συγκυρία της κρίσης. Στην εμμονή παράλληλα της ελληνικής κυβέρνησης στις νεοφιλελεύθερες συνταγές διαχείρισης της οικονομίας.

Όταν οι χρηματαγορές απέσυραν την εμπιστοσύνη τους προς την ελληνική οικονομία, τα επιτόκια δανεισμού του Δημοσίου εκτινάχθηκαν σε δυσβάσταχτα ύψη. Τον Φεβρουάριο 2010 αποφασίστηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή η διαμόρφωση ενός πακέτου δανειακής στήριξης του ελληνικού Δημοσίου με την εμπλοκή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ), υπό τον όρο ότι η χώρα θα ακολουθούσε ένα αυστηρό πρόγραμμα περιστολής των δημόσιων δαπανών. Η κυβέρνηση προσανατολίστηκε στον περιορισμό των μισθιακών δαπανών του δημοσίου (περικοπή μισθών δημοσίων υπαλλήλων) και στην περιστολή του κοινωνικού κράτους, με παράλληλη αύξηση των εσόδων κυρίως από έμμεσους φόρους (αύξηση ΦΠΑ). Άφησε αμετάβλητες τις συνθήκες αναφορικά με άλλες πηγές εσόδων (π.χ. φορολογικοί συντελεστές των επιχειρήσεων, φοροαπαλλαγές εφοπλιστών και άλλων επιχειρηματικών κατηγοριών, μη φορολόγηση εκκλησιαστικής περιουσίας κλπ.) ή δαπανών (π.χ. διατήρηση των υπέρογκων στρατιωτικών δαπανών). Στις 23 Απριλίου 2010 η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε την ενεργοποίηση του μηχανισμού δανειακής στήριξης εκ μέρους της ΕΕ και του ΔΝΤ, εγκαινιάζοντας παράλληλα πολιτικές «συρρίκνωσης του κράτους» αναφορικά με το ασφαλιστικό σύστημα, τις συντάξεις, την τοπική αυτοδιοίκηση.

(γ) Στην ίδια την ύπαρξη του ευρώ που, πριν την κρίση, διευκόλυνε τη μεταφορά πόρων (αυτόνομων κεφαλαιακών επενδύσεων χαρτοφυλακίου αλλά και δανειακών κεφαλαίων) προς τις χώρες που αναπτύσσονταν ταχύτερα (και οι οποίες κατά τεκμήριο επιτύγχαναν ψηλότερα επίπεδα κερδοφορίας του κεφαλαίου). Οι κεφαλαιακές αυτές εισροές ισοσκέλιζαν το ισοζύγιο πληρωμών της χώρας, δηλαδή επέτρεπαν πριν την κρίση στην Ελλάδα και άλλες χώρες της λεγόμενης «ευρωπαϊκής περιφέρειας» να διατηρούν ένα σημαντικό έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Με το ξέσπασμα της κρίσης η δυνατότητα αυτή ξανεμίσθηκε, καθώς συρρικνώθηκαν οι (αυτόνομες) κεφαλαιακές εισροές.

Στο διάστημα 1996-2008 η Ελλάδα σημείωσε υψηλή *πραγματική* αύξηση του ΑΕΠ κατά 61,0%, η Ισπανία κατά 56,0% και η Ιρλανδία κατά 124,1%, σε αντίθεση με τις περισσότερο αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Το αντίστοιχο ποσοστό για την Γερμανία ήταν 19,5%, την Ιταλία 17,8% και για τη Γαλλία 30,8%. Οι χώρες που σημείωσαν υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης *κατά βάση* κατέληξαν με σημαντικά ελλείμματα στις τρέχουσες συναλλαγές. Η έκθεση στον διεθνή ανταγωνισμό που υπηρετήθηκε με την εισαγωγή στο ενιαίο νόμισμα επέβαλε σημαντικές αναδιαρ-

θρώσεις και επέτρεψε στις χώρες της «ευρωπαϊκής περιφέρειας» να μειώσουν την ψαλίδα του κατά κεφαλήν ΑΕΠ που τις χώριζε από πιο προηγμένες χώρες του ευρωπαϊκού «κέντρου» (το μέγεθος αυτό σε καμία περίπτωση δεν μεταφράζεται σε κοινωνική ευημερία), ενώ σημείωσαν υψηλότερα μέσα ποσοστά κέρδους, τα οποία και συνοδεύτηκαν από αντίστοιχα υψηλότερους ρυθμούς κεφαλαιακής συσσώρευσης.

Τα υψηλότερα ποσοστά κέρδους στην «περιφέρεια» «συμπαρέσυραν» προς τα πάνω και το σύνολο των χρηματοπιστωτικών αποδόσεων, με αποτέλεσμα οι διεθνείς επενδυτές να είναι ολοένα και πιο «πρόθυμοι» να χρηματοδοτήσουν τους υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης εκεί. Συνεπώς, οι χώρες της «περιφέρειας» κατέγραψαν ισχυρά πλεονάσματα στο ισοζύγιο των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών. Οι επενδυτικές «ευκαιρίες» διαφόρων μορφών στις χώρες αυτές τις έκαναν ελκυστικές για τα κεφάλαια του «κέντρου», με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί ένας διάυλος μεταφοράς πόρων υπό τη μορφή ιδιωτικών χρηματοπιστωτικών επενδύσεων σε αυτές. Σαν αποτέλεσμα, για την Ελλάδα και τις άλλες χώρες της «ευρωπαϊκής περιφέρειας» δημιουργήθηκε πριν την κρίση η δυνατότητα να εισάγουν περισσότερα από όσα εξήγαγαν. Καθώς η κρίση κατέστησε αμφίβολη αυτή τη δυνατότητα, η ελληνική οικονομία εισήλθε στη δυσκολότερη ενδεχομένως φάση της μεταπολεμικής ιστορίας της.

4.7. Συμπέρασμα

Η μεταπολεμική ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από τη διαδοχή φάσεων ταχείας μεγέθυνσης του ΑΕΠ και στασιμότητας. Σαν σύνολο κυριαρχεί η τάση πραγματικής σύγκλισης του επιπέδου ανάπτυξης της χώρας με αυτό των πλέον αναπτυγμένων οικονομιών της ευρωπαϊκής ηπείρου. Εντούτοις, η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται από υψηλή εισοδηματική ανισότητα, γεγονός που αντανακλάται πρωταρχικά στην εξαιρετικά χαμηλή στάθμη του μέσου μισθού, συγκριτικά με το επίπεδο ανάπτυξης της χώρας και όσα ισχύουν στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Βιβλιογραφία

- Αγριαντώνη, Χ.: *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζής, Αθήνα 1986.
- Αλιβιζάτος, Ν.: *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Ανδρεάδης, Α.: «Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία», στο Α. Ανδρεάδου: *Έργα*, εκδιδόμενα υπό της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμος ΙΙ: 297-649, Αθήνα 1940.
- Βεργόπουλος, Κ.: *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Βεργόπουλος, Κ.: *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1978.
- Δερτιλής, Γ. Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, Εξάντας, Αθήνα 1985.
- Ζολώτας, Ξ. Ε.: *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1926.

- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα 2008.
- Ιωακείμογλου Η. - Μηλιός Γ.: *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Εξάντας, Αθήνα 1990.
- Ιωακείμογλου Η. - Μηλιός Γ.: «Συσσώρευση και κερδοφορία του κεφαλαίου στην Ελλάδα (1964-2004)», *Θέσεις* 91, 2005: 33-60 και στο: <http://www.theseis.com/>
- Καλιτσούνακis, Δ.Ε.: «Οικισμοί Αστυφιλία», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς): 412-413, Πυρσός, Αθήνα 1934.
- Λένιν, Β.Ι.: *Άπαντα*, τ. 3ος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980.
- Μαρκεζίνης Σπ.: *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, (Τόμος τρίτος, 1909-1922), Πάπυρος, Αθήνα 1966.
- Μηλιός, Γ.: *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Κριτική, Αθήνα 2000.
- Μπαμπανάσης Στ. και Σούλας, Κ.: *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυγμένων χωρών. Διεθνείς συγκρίσεις*, Θεμέλιο 1976.
- Μπαμπανάσης Στ.: *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη νότια Ευρώπη*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1985.
- Παπακωνσταντίνου, Θ.: «Συνδικαλιστική κίνησης», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς): 423-426, Αθήνα 1934.
- Παφυλάς, Π.: «Βιομηχανία», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς): 129-147, Πυρσός, Αθήνα 1934.
- Πετρίδης, Π.Β.: *Ελληνική πολιτική και κοινωνική ιστορία 1821-1940, Επισκόπηση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986.
- Πουρνάρας, Δ.: *Ιστορία του Διεθνούς Σοσιαλισμού*, 2 τόμοι, Κοινωνική Έρευνα, Αθήνα 1945.
- Σβορώνος, Ν.Ι.: «Πληθυσμός και κάτοικοι», στο *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς): 223-236, Αθήνα 1934.
- Σβορώνος, Ν.: *Επισκόπηση νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
- Σταθάκης, Γ., *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.
- Σκαρπέτης, Β.: «Ναυτιλία», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς): 200-205, Αθήνα 1934.
- Σταυρόπουλος, Θ.: *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, 2 τόμοι, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1979.
- Sternberg, F.: *Der Imperialismus*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt/M. 1971 (1η έκδοση 1926).
- Τρακάκης, Ι.: «Αγροτική πίστις», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι' (Ελλάς): 127-129, Αθήνα 1934.
- Τσερπές, Θ. Μ.: *Η ενάσκησις της αγροτικής πίστεως εν Ελλάδι*, Γκοβόστης, Αθήνα χ.χ.ε.
- Χουλιάρακης, Μ.: *Γεωγραφική, διοικητική και δημογραφική εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1871*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1973.